

מצנפת השבת

ש"י עגנון

נאמן אדם להעיד בזקנותו מה ששמע בילדותו. בכך עדות נאמנה היא מה שאני כותב כאן בכתב אמת ממה ששמעתי מזקנים שבעירי לומדים מופלגים יראים ושלימים שהיו מדקדקים בדיבורם בכל מלה קודם שהוציאוה מפיהם, בין של תורה בין של אותן השמועות שקורין קורות העתים. הרבה שמעתי מהם והרבה ממה ששמעתי שכחתי. דבר זה שאני מעלה כאן על הכתב עדיין שמור בלבי כביום ששמעתי.

מלך ממלכי ששונאי נבחר להיות מלך על פולין. ויבוא המלך אל ורשה הבירה לשום כתר מלכות פולין בראשו, כי רק אשר יותן כתר מלכות בראשו הוא ישב על כסא המלוכה ולו תהיה המלוכה. ויעשו עבדי המלך ועם מדינת המלך משתה גדול למלך ולשריו. לא נעשה כמשתה הזה כי אם למלך צרפת תאות כל מלכי ארץ, להראות לעם מדינת פולין יקר תפארת גדולת המלך. כי נחלק העם פולין לחצי. חצי העם היה אחרי בן עמם מארצם להמליכו והחצי אחרי מלך ששונאי. ויחזק העם אשר אחרי מלך ששונאי ויבואו להשתחוות לו ולברך אותו.

ויבואו גם אלופי ישראל ראשי המדינות לברך את המלך ולהביא תשורה למלך בעלותו על כסא המלוכה. ובראש הבאים גאוני ארץ פולין המה הרבנים הגדולים. כולם לבושי פאר לשם כבוד המלך. ויברכו הרבנים והאלופים על המלך. ויביאו לו את המתנה אשר הביאו עמם בכסף ובזהב ובכל אבן יקרה נחמד למראה ותאוה לעינים.

וירא המלך את רחוני ישראל ואת הרבנים וירא את חזן תפארתם ואת תומת כבודם. וימעט הוא בעיניו. כי אלופי ישראל מנהיגי המדינה תואר להם כתואר פני המלך, ואולם הוא המלך אמנם איש זרוע אשר כח בו לא תואר לו. כי התאוה והקנאה והשנאה וחמדת בשרים וגול הטיית דין נתנו אותותם בו לרעה ורוח זנונים התעה את רוחו. על כן לא יכול היה המלך שאת את אלופי ישראל ואת חכמיו, כי ראשי עם ישראל ומורי תפארתם על פניהם וזן וכבוד בהליכותיהם. כי יראת ה' חן לבעליו וענות צדק עזו וכבוד.

ויאמר המלך בלבו, הנה עם בני ישראל עבדי הם ואני מלך עליהם, והנה הם תוארם כתואר המלך ואני לא תואר ולא הדר לי גם מלבושיהם אשר הם לובשים יעטרום כבוד. כזאת וכזאת דיבר המלך בלבו ולא ידע שלום בנפשו.

ויחשוב המלך מחשבות רבות ורעות על שרי ישראל ואפו חרה עליהם כי נאמנים המה בברית השם ובמצוותיו חפץ לבם מאוד ואולם הוא המיר את אלהיו באלהי פולין, למען תפוש את עם בני פולין בלבו ולמען ישב על כסא ממלכת פולין, כי חוק לפולין הוא כי לא ישב על כסא פולין איש אשר לא מבני אמונתם הוא, לא ימלוך עליה. כי על כן המיר מלך ששונאי את דת אבותיו בדת עם פולין למען תפוש את עם פולין בלבם לאמור מבני אמונתם הוא.

ויראו שרי המלך הקרובים אל המלך כי נפלו פני המלך וכל היום זומם מזימות, כי זמם המלך מזימות רעות להמיר את כבוד ישראל בקלון ולהעטות עליהם חרפה.

דרכם של בריות כל מי שמבקש להתחבב על הגדולים מסתכל להיכן לבם נוטה ומכוין לבו למקום שלבם נוטה. כל שכן שרי המלכים שכל מעשיהם מכוונים להפיק רצון מעם המלך, על אחת כמה וכמה שמכוונים לבם למה שלבו של המלך חפץ. וכל שהוא חכם לומד מתוך פני המלך מה המלך רוצה ומה אינו רוצה, וממהר ומלביש את הרהורי לבו של המלך במלים נאות ונותן פה ללב המלך. כן אותם השרים. משהרגישו מה בלב המלך ועל מה נפשו מרה אמרו לו, אתה ראית את היהודים ביום של חול שעסוקים בעסקי חול, אילו ראית אותם בשבת כשהם מלובשים בגדים של שבת וכובע שבת בראשם והילוכם הילוך של שבת היית אומר אם אינם מלכים בני מלכים הם. יש שאמרו כך משנאת היהודים, כדי להוסיף בו שנאה על שנאתם, ויש שאמרו כך משנאתם אותו, כדי שידע סתם יהודי נאה הימנו. שמע המלך והוסיפה השמועה רעה על הראייה.

לקח לו המלך עצה נבערה להבוות את היהודים, ואימתי, בשבת, שהיהודים נאים בו מכל הימים. ובמה ביקש להבוותם בראשם, לפי ששמע שנוהרים הם היהודים בכיסוי הראש. ולא ידע שלא הבגד עושה אותם נאה ואפילו מכבד הוא הבגד את לובשיו, כמו שאמרו מאניה מכבדו, אינו מייפה את האדם אלא לפי טיבו, אלא השבת היא שעושה את שומרי נאים, שכל מי שמשמר את השבת כראוי לו ויו הדרם של שני הכתרים שנבראו בשעה שאמרו ישראל נעשה וגשמע וניטלו מהם במעשה העגל מביק על פניו. וזה סוד הארת פניו של הישראלי בשבת. ובכן נתכוין אותו מלך זקן וכסיל להבוותם ולהעטות חרפה על ראשם. ואימתי, בשבת. מה עשה, גור גזירה של בושח על היהודים שבמלכות פולין לקשור לכובע שבתם זנב חיה טמאה.

שמעו היהודים ונודעו. רגילים היהודים בכל מיני גזירות קשות ורעות, שגויים ומלכים גזורים עלינו, אבל גזירה שכזו של שטות לא עלתה על דעת אבותינו שבפולין שיכולה היא שיגזרו עליהם. בראשונה מתנחמים היו גזירה היא שעתידי להתבטל או שיכולים להתמקת ברצי כסף. משראו שהפקיד המלך פקידים להשגיח שתתקיים גזירתו רעשה כל ארץ פולין וכל עיר ועיר וכל בעל בעמיו צעקו הו לבם עצה מה נעשה.

התחילו שתדלנים רצים דחופים ומבוהלים מסוף ארץ פולין ועד סופה, מי אצל פקידי המלך ומי אצל פקידי פקידיו, מי בתפילה ובתחנונים ובשוחד ממון ומי בשוחד ממון ובתפילה ובתחנונים, להעביר את הגזירה הרעה, שאין בה מועיל לאוצר המלך, אלא בזיון לשונאיהם של ישראל, ואימתי, בשבת קודש ביום שכל אדם מישראל מטהר עצמו מכל מעשים של חול.

תפילה עושה מחצה ושוחד עושה הרבה. שינו השרים את דיבורם והתחילו מדברים טוב על היהודים. הזכירו כל הטובות שעשו היהודים לפולין מיום בואם לפולין וכל החירות שנתנו מלכי פולין הראשונים ליהודים, כי ראו והכירו המלכים הגדולים כי נאמנים הם היהודים עם פולין ועם מלכיה, ומעשיהם ברכה לארץ וליושביה, ואף על פי שדתייהם שונות מדתי הנוצרים דבוקים הם בארץ ובחוקי הארץ ועושים רצון המלך ואין כדאי למלך להבוותם לקשור להם זנב חיה לכובע שבתם, שקדושה היא להם השבת מכל קודש וכל מה שהם עמלים כל ששת ימי המעשה עמלים הם לשבת, לשבות בו ולנוח בו ולעבוד את השם שנתן להם מנוחה ביום השבת, אלא הואיל וכבר נגזרה הגזירה ואין כבודו של מלך לבטל את דבריו, אבל ניתנו לבארם ולפרשם על דעת המלך, הרי אפשר לפרש כאן את פקודת המלך כרצון המלך, שחסד הוא מעם המלך לפטור מקצת

יהודים מלקשור זנב לכובע שבתם, ואילו שאר כל עם היהודים עומדים בגזירת המלך ונמצאים דברי המלך קיימים ועומדים וכל עם היהודים רואים את ההנחה שעשה המלך ליהודים ומכירים טובה למלך ומודים על הטובה שעשה המלך ליהודים.

הודיעו השרים ופקידי המלך לראשי ישראל מנהיגי המדינה כל מה שעשו לטובת היהודים וההנחה שעשה המלך ליהודים, שפוטר מקצת מן היהודים מגזירת הזנב.

נודרוזו האלופים והמנהיגים ובישרו בקהל עם שנמתקה הגזירה. ראו בזה מעין הנחה ליהודים. אם לא נתבטלה הגזירה הרי מקצתה נתבטלה. נתכנסו להתייעץ על דורון שישגרו למלך וכן לשריו ולפקידיהו. עם שהיו מתעסקים במתנות למלך ולשריו נשאלה השאלה מי פטור מגזירת הזנב ומי חייב. יש שאמרו שבעלי ממון ובעלי כיסים זכאים לפטור עצמם מגזירת הזנב, משום שעסקים עם האדונים והשרים שמלווים להם ממון, ואין כבודם של שרים שיראו עצמם לפניהם בלבוש של בזיון. והרי בשבת אין עסקים של ממון, אלא שפעמים נכנס השר לבית מקורבו היהודי בשבת לשם מאכלי שבת, שחומדים הם השרים כל שעולה על שולחן היהודים בשבת ואיזו פנים ליהודי שרואה אותו השר בכובע של בושות. שבאותו הדור עדיין לא היו היהודים נוהגים להקל ראשם ולשבת בלא כיסוי הראש ואפילו בפני שרים.

אחרים אמרו, אם מי שעסקו עם שרים כך, על אחת כמה וכמה השרים עצמם, ומי הם שרים בישראל, בעלי התורה, שכל עסקם בתורה. אחרים אמרו, לא כל בעלי התורה ראויים להתכבד בכבודה של תורה, ואפילו למד אדם תורה הרבה ואין בידו מעשים, מה ישועתה של תורה שכוון שאין עמה מעשים. ואם למעשים, אי מאזני צדק לשקול מעשיו של אדם. מצינו יהודי שאינו בתורה שמוסר נפשו על ישראל שמעלילים עלינו הכמרים עלילת דם ומקבל עליו באהבה יסורים רעים קשים ומרים ועולה לגרדום כדי להציל עיר בישראל, אלא מאחר שהרגוהו שוב אינו צריך לכובע, הרי כמה יהודים פשוטים אתה מוצא שמפקירים עצמם ונותנים חייהם וממונם לשם פדיון שבויים, מה דינו של יהודי שכזה לגבי כובע של זנב ?

ראו הפרנסים והמנהיגים שהצלה קמעה קשה מן הגזירה, שהגזירה עושה את כל ישראל שווים, והצלה קמעה מכנסת קנאה שנאה ותחרות בין ישראל לישראל שסופן קטנות ומריבות ומלשינות. ביקשו לקבל עליהם את רוע הגזירה כמות שיצאה בראשונה מן המלך, ובלבד שלא יבוא לידי פירוד הלבבות שקשה לישראל מכל גזירה של פורעניות שרשעי האומות גוזרים על ישראל. התחילו המגידים והמוכיחים מוכיחים את ישראל וצועקים ואומרים, הלוא כולנו בני אברהם יצחק יעקב, כולנו אל אחד בראנו, ומי מטיל בחירה בין יהודי ליהודי ומה ראית שראשך יפה יותר, שמא בשביל כסף וזהב שיש לך, אין כל כסף וזהב שיש לו לאדם שאין בהם ליטרא מעגל הזהב, שמא בשביל תורה שלמד, מי בעל תורה שיכול לומר שלמד תורה לשמה, ואפילו למד אדם תורה לשמה פעמים משיאו יצרו לחדש חידושים של שוא ונמצאת כל תורתו תורת שוא. שמא בשביל העמלים עם הצבור, מי זה שיכול לומר שעוסק בצרכי צבור באמונה. ואם עוסק בצרכי צבור באמונה פעמים בא לידי גאווה וגיאאות ורואה עצמו מנוטל ומנושא על כל העם ומטיל שררתו על הצבור ונמצא שכרו יוצא בהפסדו, שהקדוש ברוך הוא אוהב את אחינו המדוכאים, לפי שרוחם שפלה ואינו אוהב בעלי רוח רמה. שמא בשביל המצוות הגדולות כגון פדיון שבויים ומסירת נפש, כל מעשיו של אדם מישראל בגלות הזאת הרי הם כאדם ששואל כלי מחבירו, היום זה נותן נפשו על אחרים ומחר

אחרים נותנים נפשם עליו. לכן אל תבקש גדולה לעצמך יותר מחברך, ואין לאדם מישראל לומר אני יפה ממך, אני זכאי וכן כל כיוצא בזה.

ראה כל העם ופרנסיהם בראשם שאי אפשר לקבל טובתם של השרים, לפטור מקצת מישראל ולחייב מקצתם. אלא מאחר שאין כבודם של שרים לבעוט בטובתם חזרו לבקש עצה אחר עצה. ראו כי אבדה עצה מהם בושו מעצתם. על אותה שעה אמרו, כי גוי אובד עצות המה. באותה שעה נתקיים בהם דברי דוד הנאמנים, שכשהיה דוד המלך עליו השלום בצרה גדולה וראה שרחקת עצה ממנו היה מימר ומיצר וצועק עד אנה אשית עצות בנפשי יגון בלבבי יומם וגו'.

ראה המקום את צרתם וריחם עליהם. נתן חכמה בלב חכם מביניהם ליעץ עצה טובה. עמד אותו חכם על רגליו ואמר, שמעו נא רבותי, שלמה המלך אמר בחכמתו אל תתהדר לפני מלך, אלמלא לא התנאינו לפני המלך בבגדים נאים לא היתה באה גזירה של בזיון. עכשיו שכבר נגזרה הגזירה והשתדלו השתדלנים ודיברו עלינו השרים טוב אל המלך, מה עלתה בידם, חוץ מקנאה שנאה ותחרות. נמצאים אנו אומרים, לעשות לפי שהעלו השרים אי אפשר שעשויים אנו חס ושלום לברוא לידי מחלוקת וסוף מחלוקת מלשינות. ולומר לשרים קחו טובתכם אי אפשר מאותו הטעם שאמרתם. אם כן מה נעשה. אלא זאת עצתי וחיו. אם טובה היא בעיניכם נקבל אותה, ואם לאו הרי כאילו לא אמרתי כלום. ברשותכם מורי ורבותי אני מגיד זאת. אין אדם מישראל שאין לו בנים להשיא. זכה והוציא כל בניו הרי יש לו בני בנים או בני אח או בני אחות או קרוב שעומדים בשידוכין, וכשיראו אותם הבנות שזנב חיה טמאה קשור לראשם יש לחוש שמא ימאסו עליהן, שמא ימאנו בהם. גלל כן מורי ורבותי שמעו ותחי נפשכם, נוותר כולנו כאחד בשביל בנינו ובנותינו ונפטר את הבחורים מאותו בזיון שלא להבזותם בעיני הבנות ונמצאים אנו כולנו מרוויחים מאותה התנחה עד אשר יניח השם אלקינו לעמו ישראל אמן.

שמעו אלופי קציני ישראל מנהיגי המדינה את עצת החכם ואמרו, טובה העצה אשר יעצת.

הביאו את בקשתם לפני שרי האומות ופקידי המלך. תפילה עושה מחצה ושוחד עושה הרבה. פיטרו את הבחורים מגזירה של בזיון ולא הצריכם המלך לצאת בשבת ככובע של זנב, אבל לא פיטרו אותם מכל צד, שכיון שנכנס בחור לחופה חייב הוא לחבוש בשבת ראשונה עד סוף ימיו כובע שזנב חיה טמאה קשור לו. ואפילו הוא עול ימים בן שתים עשרה שנה בן שלוש עשרה שנה, ואם מתה עליו אשתו רחמנא ליצלן או שנתגרש מאשתו שוב לא היה רשאי להפקיע עצמו מאותה הגזירה אלא חובש כל ימיו כובע שיש לו זנב, כן בשבת וכן בימים טובים.

קיימו וקיבלו עליהם היהודים בכל מלכות פולין את גזירת המלך, וכל בעל בעמיו וכל איש ישראל וכל נער שלא גמלו שנותיו אבל נשא אשה הוצרך ללבוש בשבת כובע שזנב קשור לו, משבת ראשונה שנכנס לחופה ועד שנפטר לבית עולמו לא נפטר מאותה גזירה של בושות. העניים והאביונים היגיעים כל הימים למצוא טרף לביתם לא דקדקו הרבה ולקחו מן הציידים, מי זנב שועל ומי זנב נמיה ומי שאר כל זנב של חיה טמאה ובערב שבת עם חשיכה קשרו לכובע והלך לביתו, התפילה לקבל את השבת. אבל מי שהיתה דעתו מפונה קצת השתדל להערים על הגזירה ולמעט את הבושה. זקני תלמידי חכמים שבאותו הדור נמנעו מלצאת בשבת מחוץ לביתם וכל שהיתה היכולת בידו עשה מנין בביתו בשבתות וימים טובים והתפללו בתוך ביתו בעשרה ערבית ושחרית ומוסף ומנחה ובלבד שלא יצטרך להראות עצמו ככובע שזנב חיה טמאה קשור לו. באותו הדור

נתרבו חדרי תפילה ונתמעטו ההכנסות לצרכי צבור והוצרכו פרנסי הקהלות לוותר ליחידים שעשו מנין בתוך ביתם.

משנתרבו חדרי התפילה נתמעטה אחדות ישראל שאנשי מנין פלוני ראו עצמם מעולים מאנשי מנין פלוני, אף על פי שעדיין מתפללים היו כל ישראל אותן התפילות, שעדיין לא באו החסידים שלקחו להם נוסח אחר בתפילה. יצא זקן תלמיד חכם בשבת לתפילה יצא וטליתו בראשו מכסה את הכובע ואת זנבו. כיוצא בו בעל התפילה כיוצא בו הקורא בתורה שהיו מכסים את כובעם בטליתם שלא לבייש את התיבה ואת שולחן הקריאה בזנב חיה טמאה. אף סתם בני אדם מצאו עצה ותחבולה למעט את הבושה. כיצד, חובשים היו לראשם מיני מצנפות קטנות שקראו להם ירמולקה והיו אותנים בידיהם אותו הכובע בעל הזנב כאדם שכבד עליו ראשו ומסיר כובעו ואוחזו בידו, וכשראו בולש בא היו ממהרים ומשיבים את כובע המלך בראשם. תחבולה אחרת מצאו למעט את הבושה על ידי ריבוייה. על ידי ריבוייה כיצד, הרי המלך גור שיקשרו לכובעם זנב אחד והם קשרו לכובע זנבות הרבה סמוכים זה לזה זנב אל זנב ונמצא הזנב מתבטל ברבים ואינו ניכר שהוא בא להעשות חרפה. ובעל יכולת לקח לו זנבות של חיות הבאות מן המדינות הרחוקות ומאיי הים שנקנות בממון הרבה, שכל שהמדינה רחוקה סחורתה יקרה וחשיבותה מרובה הואיל וצריכים להביאה בסכנת דרכים, עד שאמרו יש שמכניס את כל ממונו בכובעו כאותו הנכרי שהיה לו ליוסף מוקיר שבת בשכונתו שמכר כל נכסיו ולקח בהם מרגלית ונתנה בכובעו. והואיל וטעמי הגלילות משונים זה מזה היה כל גליל עושה לו את כובעו לפי טעמו, ונמצאו אלו עושים אותו זקוף ואלו שטוח, אלו כמין קדירה יושבת על שוליה ואלו כמין מחבת, לפי טעמו של עושה הכובעים שבאותו הגליל. נודמן אדם מגליל זה לגליל אחר וראוהו אנשי העיר בכובע של שבת היו מלגלים עליו יותר משהגויים מלגלים עלינו כשרואים אותנו יוצאים בכובע של שבת. והיאך אדם מישאל מלגלג על חבירו והרי הוא באותה הצרה? אלא זה כחה של גזירה של רשעות, לא די שעושה לנו בושות, אלא אותן הבושות עושות שחוק באחים שאנו שוחקים זה על זה. שמא אף בשאר דברים כך, נער הייתי גם זקנתי ולא ראיתי יהודי מלגלג על יהודי כשהוא מקיים מצוה של תורה או כשבאה עליו חס ושלוש צרה בידי שמים.

אבל ביטשאטש נפלטת מאותה גזירה. כיצד, דבר זה כך הוא, האדון ינובקי אלוף ביטשאטש גוי כשר היה ולבו היה טוב על היהודים והיה מעלים עיניו מן היהודים אם מקיימים גזירה זו או גזירה זו. יש אומרים שמאהבת הפרנס והמנהיג ר' ליבוש ראש המדינה מיושבי ק"ק ביטשאטש הגיע ינובקי לידי מדה של אהבת ישראל ויש אומרים שמשנאת בעל דבבו ינובסקי אלוף לבוב היה מיטיב עם ישראל כדי להכעיסו, ששונאים היו זה לזה, וכל שהיה חביב על זה שנוא היה על זה והיו עוקבים זה את זה כדי להרעים זה את זה, ששניהם מנערי חצר המלך היו בקטנותם ומנושאי שולי שמלת המלכה היו, חודש אחד זה מימין השמלה וזה לשמאל השמלה וחודש אחד זה לשמאל השמלה וזה מימין. פעם אחת הגיעו למקום רפס ובצה ואותה השעה שעת חילוף משמרות היה ולא המתין ינובקי לינובסקי עד שיחליפו את מקומם וקדם הוא את חבירו והגביה את שולי השמלה יחיד, חרה אפו של ינובסקי וביקש להרוג את ינובקי ופקדה עליו המלכה שלא יהרגנו. מכאן ואילך שמר לו עברתו עד שמת. משער אני שכל הדברים כתובים בכתבי עמים על ספר דברי הימים לשרי פולין והריני מקצר ועולה.

ובכן כל מה שעשה ינובסקי עשה ינובקי את ההיפך. אתה מוצא כשהיה הגאון בעל פני יהושע

נרדף מאותו הרשע ינובסקי אלוף לבוב שצויה לתפסו ולהביאו ללבוב לדין, לפי שהיה חותם אחר שמו אב בית דין של ק"ק לבוב, אף על פי שהשר ינובסקי נתן את הרבנות לרב אחר והיה הרב פני יהושע בצרה גדולה ולא מצא מקום מגוחה בכל מלכות פולין וסיפר ר' ליבוש ראש המדינה לינובקי שאותו הרב הגרדף מחותנו הוא ונרדף הוא לפני השר ינובסקי אלוף לבוב ואמר לו ינובקי אם אתה מביא את מחותנך לעירי אני ערב לך שהוא משומר מכל רע, שאני גותן לו מגן ומחסה ויכול הוא לדור בעירי בכל רחוב שהוא רוצה. והיכן היה דר, ברחוב הזהב שנקרא כך על שם בעל טורי זהב, שכבר ספרתי במקום אחר על שום מה קראו לאותו הרחוב רחוב הזהב. ובביתו של משה בנו של פרץ היה דר, בדירה שדרתי אני עם אבותי בשנה שהתחלתי לומד גמרא, סמוך לבית התפילה שבנו להם חסידי טשורטקוב אחר שנים וקראוהו קלוזי טשורטקוב על שם הצדיק מטשורטקוב.

ובכן מאהבת ישראל או משנאת אלוף לבוב שהיה מדקדק הרבה עם ישראל שיקיימו אותה הגזירה של בושות היה אלוף בוטשאטש מניח לכבד את השבת כדרכם בבגדי חמודות ובכובע כבוד וכל ישראל שבביטשאטש יוצאים בשבת בלא כובע של בושות.

אחר ימים קיבל הרב פני יהושע רבנות בעיר גדולה מחוץ לגבולות פולין. קודם פטירתו מביטשאטש נכנסו גדולי ביטשאטש אצלו להתברך ממנו קודם יציאתו מן העיר, ובראשם מחותנו הרב ר' ליבוש ראש המדינה. ישבו ודיברו דברי תורה וכן דברים של העולם עד שבא בעל הסוסים עם מרכבתו. אמר להם הרב פני יהושע לאנשי ביטשאטש, הרבה נהנית משיבת ביטשאטש וקורת רוח הרבה מצאתי מביטשאטש וחכמיה, יהי רצון שתזכו לישוב בעירכם בשלוח עד ביאת הגואל. לסוף נטל את ידו של ר' ליבוש מחותנו ובוה הלשון אמר, אשריכם אנשי ביטשאטש שרבי ליבוש שרוי ביניכם. כמה ישועות גלגל הקב"ה על ידו, כמה גזירות המתיק, ואף אותי הציל השם על ידו מכף אותה חיה רעה אותו ינובסקי, ולא מחיה רעה בלבד אלא אף מזנב חיה רעה, שכל הימים שדרתי עמכם בביטשאטש לא הוצרכתי לבייש את השב בזנב חיה טמאה.

כיוצא בזה בשינוי לשון קצת מספרים על הגאון ר' ליבוש אורבך דודו של הגאון מאיר גתיבים שהניח את הרבנות בביטשאטש וקיבל את הרבנות בעיר סטניסלב שאמר אשריכם אנשי ביטשאטש שאין אתם מעלים על ראשכם זנב חיה טמאה ואשרי רבי ליבוש ראש המדינה שיושב עמכם שזיכה את עירכם. אילו העליתי דבר זה על דעתי בזמן שהייתי רב בביטשאטש לא הייתי מניח את ביטשאטש בשביל כל הון שבעולם. כיוצא בזה מספרים משמו של הבעל שם טוב נשמתו בגנוי מרומים שהיה אומר בימים שהיה מתאכסן בביטשאטש, ביטשאטש מימיה מגדלים דגים קטנים שאין בהם כדי לענג את השבת כל כך, אבל ישיבתה נאה משאר ערים שאין צריכים לצאת בשבת בונבות החיות הטמאות. השם היודע את האמת הוא יודע מה כאן אמת ומה תוספת אמת.

כמו שנהוג ברוב הדברים כך באותו דבר. תחילה באונס לבסוף ברצון. והרצון הרי אין לו שיעור. בין שהוא לפי היכולת בין שהוא למעלה מן היכולת מרחיב הוולך, מתמתה ועולה. משהתחילו מדקדקים לעשות את כובע השבת בונבות חיות שעולים בדמים מרובים נתעלה למעלה ראש. ורבים השתדלו להתהדר בו, מי לכבוד שבת קודש ומי לכבוד עצמו. וביותר בעלי כיסים שאם תורה אין בהם ממון יש להם להוציא הרבה על כובע שבת כדי להתייקר בו על שאר כל העם. ואף בני אדם שאינם עשירים ואף לובשי בלויים בזבוזו על כובע שבתם יותר ממה שהוציאו על הדברים התכריחים. לא לחנם היו אומרים מה שבעל בית בישראל מוציא על י"ג זנבות אינו מוציא

על שכר לימוד לבניו ב"ג שנים. מחמת אותו הכובע הפכו כמה חופות לבית אבל ויצאה כלה מחופתה ולא סידרו לה קידושין. למה כן, לפי שנפלה תגרה בין המחזותנים על מי מוטל לקנות שטריימיל לחתן, אבי הכלה צעק אבי החתן חייב ליקח שטריימיל לחתן אבי הכלה חייב ליקח שטריימיל לחתן.

משנתעלה השטריימיל מחמת דמיו המרובים למעלת תכשיט של כבוד התחילו נוהגים לשום אותו בראש אף בחול בשעת שמחה של מצוה. מי שילדה אשתו זכר לבש שטריימיל למילת הבן. כיוצא בזה בנשואי בניו ובנותיו וקרוביו ואהביו הנאמנים. ויראי השם לא היו מסירים מראשם את השטריימיל כל יום השבת חוץ לשינה ולתפילה. ויש שלא הסיירוהו אף לתפילה. בעלי נסתרות נותנים אותו בראשם תחת הטלית ולומדי נגלה שמוהו למעלה מטליתם. כי לא יעשה ה' אלקים דבר כי אם גלה סודו אל עבדיו הנביאים. אם אין לנו נביאים בני נביאים יש לנו ובוודאי נגלה לכל אחד ואחד סוד מעשיו. אחרים מטין היו את השטריימיל לצד ימין כדי להגביר את הימין ואחרים מטין היו את השטריימיל לצד שמאל כדי להסתיר את השמאל. אחרים משלשלים היו את השטריימיל עד לקדקד של ראש, ואחרים עד למצח. אלו, שראשי תיבות של שטריימיל ושל קדקד כראשי תיבות של שבת קודש ואלו, שראשי תיבות של שטריימיל ושל מצח כראשי תיבות של שבת מלכתא. סוד ה' ליראיו, ומי יעזו להביא את נפשו בסודם. יתירים עליהם בעלי גימטריאות, שמנו ומצאו שמנין שטריימיל עולה בגימטריא תרי"ג, והרי חסר מן המנין ארבעה. הוסף עליהם יחידו של עולם ושלוש אותיות של שבת והרי תרי"ג. לומר לך שכל המקיים מצות שטריימיל בשבת חזקה עליו שמקיים כל תרי"ג מצוות, ולא עוד אלא שיראתו יתברך על פניו ואינו שוכח עיקר שבת. אדני על ימינך מחץ ביום אפו מלכים. שמו יתברך ויתעלה שהוא תמיד על ימינם של ישראל להושיעם ראה את כל הצרות שמלכי אומות העולם עושים לישראל, דן אותם ואת גוייהם ונטל עטרת מלך מפולין וביטל מלכות מפולין, דוגמת מה שעתידי לעשות לכל האומות ולכל הארצות שמעבידים את ישראל.

אף על פי שבטלה מלכות פולין לא בטל מנהג שטריימיל שבא מחמת גזירת מלך זקן וכסיל כאילו הוא כביכול גזירת מלכו של עולם והיו זהירים בשטריימיל בשבת כבמצות תפילין בחול, והיו דורשים אותו נוטריקון, שטריימיל במקום תפילין. כשם שהיו דורשים ירמולק"ה אותיות ירא מאלקי. ומי שלא לבש שטריימיל בשבת וירמולקה תחת השטריימיל חשדוהו שמא אין לבו שלם. אף על פי כן כדי לעשות הפרש בין תלמידי חכמים ועמי הארץ גזרו הפרנסים הראשונים על עמי הארץ שלא יצאו בשבת וביום טוב בשטריימיל, אלא כל אדם שאינו בתורה או בעשירות או בייחוס אביו משים ספודיק בראשו בשבת.

כיצד היה הספודיק ? עשוי היה כמין אבוב של קלחים שניטלו ידו ורגלו, ומאריגין של צמר גפן היה עשוי, וראשו מחופה סמוט. יש שהיו עושים אותו חלק, ויש שהיו כובשים את האריגים במכבש ומוציאים שורה ומכניסים שורה כדי שיהא דומה לזנבות השטריימיל. אבל מימיהם של בעלי תחבולות לא עלתה להם להטעות את הבריות. וסימן גדול היה הספודיק, כל שהיה לובש ספודיק בידוע שהוא מפשוטי העם ואינו עומד במקום גדולים ואינו יושב במקום של כבוד ואם יש עליו חיוב לעלות לתורה כגון בשבת של יארציט אין קורין לו לעלות לשבעה הקרואים אלא מוסיפין על שבעה הקרואים וקורין לו. כנגד זה במלקוח אדם לצבא בניהם של לבושי ספודיק נלקחים תחילה משתשש כחם של הפרנסים וניטלה זרועם של מנהיגי הקהלות ורבים מעמי הארץ הרימו ראש

ונעשו אדונים על עצמם התחיל כל חייט וכל סנדלר עושה עצמו כתלמיד חכם וכעשיר ולובש שטריימיל. עשירים עשאוהו כמנהג משל זנבות חיות ועניים יצאו ידי חובת שטריימיל בפיסות עור התתול שצבעו שחור. ואם היה עישה השטריימילים ליצן היה עושה צחוק בעניים שמבקשים גדולה לעצמם ועושים עצמם כתלמידי חכמים שהיה צובע את פיסות העור שנעשה מהן אותם השטריימילים במין צבע, שאם ירדו עליהם גשמים ירד הצבע והשחירו פניהם.

מאחר שנעשה השטריימיל חפץ של כבוד חפץ של שמחה שפאר הוא לראש בשבתות ובימים טובים ובשמחה של מצוה כל שנוהגים מנהג אשכנז שנוהגים אבלות בשבת בדברים שבפרהסיא, מי שאירעו אבל רחמנא ליצלן לא היה לובש שטריימיל בשבת. וכולם לא לבשו שטריימיל בשבת של חוון שאין מחליפין בו את בגדיהם בבגדי שבת חוץ מן הכתונת. לא כחסידים שאינם נוהגים אבלות בשבת בדברים שבפרהסיא ולובשים שטריימיל אף בשבת חוון. הפרש זה הביא לידי דברים רעים, כגון שפגעו עו פנים חסיד בתלמיד חכם זקן מאנשי בית המדרש הישן בשבת חוון כשהוא יוצא בכובע של חול, בירכו בברכת בוקר טוב כשם שמברכים בחול ולא בירכו בברכת שבת שלום ומבורך. קשה מזה מעשה בחייט אחד בן חסידים שיצא לתרבות רעה, פעם אחת בשבת של חוון כיצאו אנשי בית המדרש הישן מבית המדרש מצאוהו יושב בחלון וזוג מכנסיים בידו, כאומן שעושה אומנותו, וכשנזפו בו וצעקו שבת, ענה עוות ואמר אם שבת היום איה השטריימיל.

דור הולך ודור בא. לא כל מה שהיה אהוב על האבות אהוב היה על הבנים. דור חדש קם, שהתחיל מהרהר אחרי מעשי אבותיו. וכשראו שהגויים מלגלים על ישראל שיוצאים בימות החמה ובגד של עורות על ראשם שמעלה את הויעה התחילו נותנים את דעתם להתחיל את השטריימיל בכובע של לבד ולהחליפו לא היו יכולים מפני צערם של אבותיהם ולהוסיף וללבוש שטריימיל לא היו יכולים מפני לעג האומות. אם כן מה עשו, לא עשו ולא כלום, אלא עוצרים היו את עצמם בביתם כל יום השבת ולא היו יוצאים מפתח ביתם והיו יושבים לעצמם נוזפים כאבלים רחמנא ליצלן. מתוך כך נעשה לבם רגז וכל דבר קל היה מכעיסם. מה עשו בניהם הקטנים שהיו רואים את אבותיהם מתרעמים וכועסים וגוערים ונוזפים, הבריהו עצמם מן הבית כדי ליפטר מגערות אבותיהם. אתה רואה, אבותיהם של הבנים היו יושבים בבית כדי שלא לצער את אבותיהם, והבנים ברחו לחוץ כדי שלא יצערו אותם אבותיהם. וכשהיו בחוץ ואין עין אבא עליהם היו עושים דברים שאין עושים בשבת. מתוך כך הרגילו עצמם לעשות את שבתם חול, קשה מזה שהתירו לעצמם לעשות דברים רעים שלא היו עושים בחול. ואמותיהם היכן היו? דבר זה כך הוא, אשה צעירה קשה לה ישיבת בית בזמן שאין לעשות כל מלאכה, היתה לובשת בגדי שבת ויוצאת לשאוף רוח צה. ואם היתה נאה נתלוה לה מורת מאותם המורים הקלים שמורין חמורות כקלות. ולא אמרה לו כלך ולך אדרבא האירה לו פנים עד שנעשה הדבר כמין הרגל בזמן שהבעל יושב כנווף אשתו יוצאת לטייל עם אדם שאינו מעולה ודרך הילוכם נכנסים ליערה של העיר ושוחים שם ונותנים פתחון פה לרגן אחריהם. לסוף האשה מגיחה את בעלה והולכת אחר מאהביה. חס ושלום שהיא יוצאת בלא גט ונכנסת בלא חופה וקידושין, אלא אוי לאותה חופה ואוי לאותם הקידושין שמגרשים את נשי עמנו מבית תענוגיהן ועובות את אלוף נעוריהן ומניחות את גזוליהן הרכים יתומים חיים ולסוף מתייסרות עם בני אדם שכל לבם תאוותם, וכיון שניתנה להם תאות לבם הרי הם מואסים בהן והולכים אחר נשים אחרות.

אסיים במה שהתחלתי. בוקנים התחלתי ובוקנים אסיים.

פעמים הרבה סיפרתי בשבחם של זקני בית מדרשנו הישן שרובם ככולם בעלי תורה היו וכולם כרובם אנשי מדות היו. לא היתה מדה טובה שלא מצאה לה אדם ולא היתה תורה שמאירה בבית מדרשנו שלא עלה קילוסו של מקום ממנה. אין צריך לומר שהיו זהירים במצוה קלה כבחמורה אלא כשם שדקדקו במצוות השם כך דקדקו במנהגים שקיבלו מאבותיהם ואבותיהם מאבותיהם עד גולי אשכנז הראשונים שקיבלו מאבותינו שבארץ ישראל. מאהבת מעשי אבות זהירים היו במנהג אבות שלא לשנות בו שינוי קל. שזה חומר במנהג כמצוה, שהמצוה מתוך שהיא צווי של הקב"ה הוא נותן כח בלב יראיו לקיימה. אירע אונס לאדם ולא קיים את המצוה בשלימותה הרי הוא מתאמץ וחוזר לעשותה. אבל מנהג שנתרופף שוב קשה להנהיגו. והחכם עיניו בראשו להיות פקוחות כל הימים שלא לזלזל במנהגים, שהם מאחדים אותנו עם דורות אבותינו כשם שהמצוות מאחדות אותנו עם היום שעמדו אבותינו על הר סיני וקיבלו את המצוות ממי שציווה על המצוות. הוא שאני אומר יקר בעיני בית מדרשנו הישן שזקנים היו שרויים בתוכו. כאן בורר אני לי אחד מהם לשם ענין זה שהארכתי בו, ואיני מכנה אותו בשמו, לפי שהיה דומה לשאר כל הזקנים שהיו בבית מדרשנו הישן. זקן למדן וירא שמים היה בבית מדרשנו הישן שהיה נהג בכל דבר כמו שהיו נוהגים בדורות הראשונים. היה ממעט בעסק ומרבה בתורה ומתפלל עם הנץ החמה ומדקדק בכל עשיותיו שלא יטה ממה שפיקדה התורה. היה קם בכל לילה לתיקון חצות ומתאבל על חורבן ירושלים שלא מש מלבו זכר חורבן ירושלים לא בבית ולא בחוץ. הניח בביתו אמה על אמה שלא סד אותה ולא פירס מפה על שולחנו בחול אלא כדי פתו וקערתו. הרבה היה מצטער על בניו שקונים להם קרקעות על אדמת נכר בזמן שארץ ישראל חרבה. ומי"ז בתמוז עד אחר תשעה באב לא בא מאכל של עידון לפיו, חוץ מכזית בשר לכבוד שבת. הוא היה רגיל לומר אלמלא לא ציוו אותנו חכמים להתאבל על חורבן ירושלים צריכים היינו מעצמנו להתאבל על חורבן ירושלים, שאלמלא לא נחרבה ירושלים ולא גלינו מארצנו לא היה כח בידי שום אומה ולשון לעשות בנו מה שהם עושים בנו, שכל אותן גזירות של פורעניות שגוזרים עלינו בגלות הזאת אינן באות אלא מפני שגלינו מארצנו ונתפורנו בין הגויים ונמסרנו בידיהן לעשות בנו כל מה שלבם חפץ. וכשהיה מזכיר החורבן הזכיר את הגזירות שבאו אחריו. פעם אחת הגיע לספר בגזירת השטריימיל שגזר אותו מלך זקן וכסיל. ישב שעה אחת כמשתומם והוסיף ואמר, אלמלא לא היו אנשי הכת לובשים שטריימיל בשבת של חזון אני לובש שטריימיל בשבת של חזון. למה כך, כדי להזכיר על ידי זה אבלה של ירושלים, שאין כל צרה שבאה על ישראל שלא באה על ידי שחרבה ירושלים וגלינו מארצנו ונתפורנו בין הגויים, שכל הגזירות פגעו בגוף ובנפש וגזירה זו פגעה בראש וראויה היא לשומה בראש בשבת שלפני תשעה באב.

ראה עשיתי את עצמי כחוקרי עתים וכתבי קורות הימים, אבל לא עשיתי זאת אלא משום שניתן לי כאן לספר דבר על ביטשאטש, אף על פי שהדבר קטן יקר הוא בעיני משום שנולדתי בה ואני מצטער על חורבנה. מטעם זה קיצרתי בעיקרי דברים כגון מהיכן באה צורת השטריימיל ומאיזו ארץ ומדינה קיבלנו אותה הצורה. כל עיקר כוונתי כאן להזכיר את ביטשאטש שהחריב אותה האויב ולא הניח ממנה אבן על אבן והרג את כל היהודים שהיו שרויים בתוכה ולא הבחין בין לבושי שטריימיל וגלויי הראש.

השם אל תכסה דמינו וגלה כבוד מלכותך עלינו מהרה, שכבר כלו כל הקצין ואין קץ לצרות נפשנו.